

DEVIANT XULQ-ATVORLI O'SMIRLARNI O'RGANISHNING AMALIY ASOSLARI

Kalillayeva Ulbosin Ayapbergenovna

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali Jismoniy tarbiya nazariyasi va gumanitar fanlar kafedrasida tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.02.1.064>

Annotatsiya. Mazkur maqolada deviant xulq-atvorli o'smirlarni o'rganishning amaliy asoslari hamda deviant xulq-atvor ko'rinishlari, aynan deviant tipdagi odamlar mihitida aks etish naraziy tahlil qilingan. Bundan tashqari deviant xulq-atvorli o'smirlarning turli kasblarga psixologik moslashuvchanligini rivojlantirish jamiyat oldida turgan muammolari ularning boshqa shaxslar bilan o'zaro ijtimoiy munosabatlarga yo'naltirish xususiyatlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: individuallik, deviant xulq-atvor, kasbiy rivojlanish, jamiyat, ijtimoiy norma, o'smirlik, qobiliyat, determinizm, tashabbus, motivatsiya, ehtiyoj, qadriyat, ijtimoiy muhit, profilaktika.

ПРОБЛЕМА ВЫБОРА ПРОФЕССИИ У ПОДРОСТКОВ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Калиллаева Улбосин Аяпбереновна

Ўзбекистон давлат jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali Jismoniy tarbiya nazariyasi va gumanitar fanlar kafedrasida tadqiqotchisi

Аннотация. В данной статье рассмотрены практические основы изучения подростков с девиантным поведением, а также неудовлетворительный анализ проявлений девиантного поведения, а именно отражения в сознании людей девиантного типа. Кроме стоящих перед обществом проблем развития психологической адаптации подростков с девиантным поведением к различным профессиям, речь идет об особенностях их ориентации на взаимодействие с другими индивидами в социальных отношениях.

Ключевые слова: индивидуальность, девиантное поведение, профессиональное развитие, общество, социальная норма, подростковый возраст, способности, детерминизм, инициатива, мотивация, потребность, ценность, социальная среда, профилактика.

THE PROBLEM OF CHOOSING A PROFESSION IN ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

Kalillayeva Ulbosin Ayapbergenovna

Uzbekistan State physical Nukus branch of the University of education and sports Theory of physical education and humanities researcher of the Department of Sciences

Annotation. In this article, the practical basis for the study of adolescents with deviant behavior and deviant behavioral manifestations, the reflection in the mihiti of people of the deviant type, is narasiyly analyzed. In addition, the development of psychological adaptability of adolescents with deviant behavior to various professions speaks about the features of their orientation towards social relations with other individuals, the problems facing society.

Key words: individuality, deviant behavior, professional development, society, social norm, adolescence, ability, determinism, initiative, motivation, need, value, social environment, prevention.

Kirish. Jamiyatda deviant xulq-atvorning yuzaga kelishining dastlabki obyektleri jamiyatimizning asosiy qismini tashkil etuvchi yoshlardir. Turli darajadagi ijtimoiy o'zgarishlar ota-onalarimizning, oilalarimiz, maktablar, mahallalar va boshqa ijtimoiylashuv agentlarinig ishni to'g'ri tashkil eta olmasligi, jadal o'zgarishlarga moslashuvchanlik darajasi pastligi oqibatida asosan yoshlarda, bolalik chog'idan boshlab og'ma xulq-atvorning shakllanishi kuzatiladi. Deviant xulq-atvor tengdoshlar bilan munosabatda qo'pollik, oila a'zolariga va ustozga quloqsizlik, yolg'onchilik kabi illatlardan iborat nojo'ya hatti - harakat hisoblanadi. Bugungi kunda jahonning rivojlangan mamlakatlarida, deviant xulq-atvor tipdagilar soni o'sib borayotganligini bu achinarli. Voyaga yetmaganlar orasida jinoyatchilikning

kuchayishi, giyohvandlik, ichkilikbozlik, fohishabozlik kabi og'ma xulq-atvor tiplari shakllanib jamiyat taraqqiyoti, ma'naviy rivojlanishiga xavf solmoqda.

Deviant xulq-atvorga ega o'smirlarni tarbiyalashda professional o'zini o'zi belgilash asosiy muammo hisoblanadi. Ular, boshqalarga qaraganda, ko'pincha kasb tanlash bilan bog'liq muammolarga duch kelishadi, bu turli sabablarga ko'ra yuzaga keladi: disfunktsiyali oilalar, inqirozli vaziyatlar, ijtimoiy xavfli vaziyatlar, o'smirning alohida ta'lim ehtiyojlari, bu u yoki bu darajada hal bo'lmagan taqdirda olib keladi.

Ko'rinib turibdiki, o'smirlarning kasbiy o'zini o'zi belgilash jarayoniga turli omillar ta'sir qiladi. Deviant xulq-atvori bo'lgan voyaga etmaganlar bilan kasbga yo'naltirish bilan shug'ullanadigan mutaxassis uchun ushbu omillar haqida tasavvurga ega bo'lish, ularning ta'sirini o'rganish va kerak bo'lganda ularni tuzatish va o'quvchilarning yoshi va individual xususiyatlariga moslashtirish muhimdir.

Mavjud tajribani tahlil qilib, deviant xulq-atvori bo'lgan o'smirlarda kasbiy o'zini o'zi belgilash qobiliyatini shakllantirishga salbiy ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillarni aniqlashimiz mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Respublikamizva jahon olimlari ham o'smirlar orasidagi deviant xulq muammolariga o'z ilmiy ishlarida murojaat qilganlar. A.I.Ostrovskiy, Sh.A.Isroilov, O'.Q.Tolipov, Yu.M.Asadov, S.Fayziev, K.Normatov, D.Sharipova, G.Xudoyarova, G.T.Yadgorova, O.U.Avloyevlar o'z ilmiy izlanishlarida deviant xulqli o'smirlar xulq-atvoriga xos salbiy illatlarning oldini olish, unga qarshi kurashish, ularni qayta tarbiyalashning psixologik, pedagogik, huquqiy masalalarini o'rganish bo'lsalar, respublika faylasuflari E.Yusupov, X.Shayxova, Q.Nazarov, N.Komilov, M.Xolmatova, M.Imomnazarovlar shaxs tarbiyasida ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalarini, sotsiolog M.Bekmurodov shaxs axloqini shakllantirishda hamda axloqiy buzilishlarni oldini olishda jamoatchilik fikrining tutgan o'rni masalalarini, huquqshunolar O.Oqilov, A.Qulahmetov, M.Usmonaliev, R.A.Turdiyevlar jinoyatchilik, jumladan o'smirlar jinoyatchiligi masalalarini ilmiy o'rganishgan.

O'smir moslashmaganligining turli ko'rinishlarida ifodalanuvchi xulqi og'ishganlik nofarovon psixosotsiologiy rivojlanish va ijtimoiylashuv jarayonining buzilishi natijasidir. Axir o'smir bu davrda o'z-o'zini har tomonlama anglashga, boshqa odamlar orasidagi o'z o'rnini topishga intilarkan, atrofidagi katta odamlarning qiliqlari, harakatlaridagi bir qancha sifatlarga havas bilan qaraydi, bu sifatlarni o'zida topa olmay qiynaladi. Ba'zida hatto o'zini to'laqonli emasday his qiladi. Shunday paytda bolaga birinchi yordam qo'lini atrofidagi yaqin odamlari, avvalo, ota-onasi, ustoz-murabbiyi cho'zmoqligi darkor. Ma'lumki, bola dastlab ota-onasidagi xislat va fazilatlarini ko'radi, keyin esa boshqa atrofdagilar bilan solishtirishni boshlaydi. Shunday ekan, ota-onalar farzandlari qalbiga yo'l topa bilishlari lozim. Xulqi og'ishgan (maktabdan qochib ketadigan, tengdoshlariga doimiy xalaqit qiladigan, sinfdoshlarining jig'iga tegadigan) bolalar kattalarning har qanday qo'llab-quvvatlashlariga muhtoj bo'ladi. Ota-onalar sinf rahbari, o'qituvchi va maktab psixologlari yordamida bolaga ma'naviy yordam berishlari lozim bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Voyaga yetmaganlarning kattalar bilan va o'zaro kelishmovchiliklari (oilada, maktabda, istiqomat joyida);

- Voyaga yetmaganlarning ko'chadagi o'zaro va boshqa norasmiy guruhlariga qo'shilishi va ular faoliyatida ishtirok etishi, ushbu guruhlarining rahbarlari tomonidan ularga tazyiq o'tkazilishi;
- Voyaga yetmaganlarning ularni u yoki bu qonunbuzarlikka yoki jinoyatga boshlovchi kattalar (ko'pincha ilgari sudlangan), shu-ningdek, ularni muntazam spirtli ichimlik va narkotik moddalar iste'mol qilishga jalb etuvchilar bilan o'zaro munosabatda bo'lishlari;
- Voyaga yetmaganlarni alohida (oilada) va ko'pchilik tarbiyasi (maktabda) jarayonida yo'l qo'yilgan xatolar; tarbiyachilar (ota-onalar, o'qituvchilar)ning o'smirlar yoshi va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini bilmaslik yoki yetarli anglay olmasliklaridir.

Ruhiy-faol moddalar orasida narkotiklar, zaharli va psixotrop ta'sir ko'rsatuvchi dori vositalari alohida ajralib turadi. Narkotik deganda, odatda, quyidagi mezonlarga mos keluvchi modda tushu-niladi: ruhiy jarayonlarga o'ziga xos - sedativ, rag'batlantiruvchi, gallyutsinogen va shu kabilar (tibbiy mezon) ta'sir ko'rsatadi;

moddani oqibati ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan, ulkan ko'lamlarga yetadigan darajada notibbiy iste'mol qilish (ijtimoiy mezon);

Psixologik tashxis qo'yish (diagnostika) - bu maxsus nazariy bilimlar majmuasi bo'lib, u amaliy psixologiyaning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Demakki, uning ma'no-mohiyati ikki tarmoqqa bo'linadi:

- 1) bunda shaxsning individual-psixologik holatlari, shaxsiy xususiyatlari o'rganiladi;
- 2) amaliyot ruhshunoslarining tashxis qo'yish ishlarida ishlatadigan yo'nalish, maxsus kurs.

Psixologik tashxis - bu sinalayotgan shaxsning shaxsiy-ruhiy xususiyatlarini o'rganishning yakuni. Bunday aniq tashxis qo'yish ahamiyatli, chunki aynan shu xulosa shaxsning ruhiy holatini, uning fe'lidagi xossalarni, temperamentini baholashga imkon yaratadi.

Ijtimoiy-psixologik tashxis - bu o'smirlarning o'zaro oilada, «kichik guruhlarda, to'garakda, sport jamoalarida va boshqalarda shakllangan ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini to'g'ri baholash». Deviant xulqli o'smirlarning ijtimoiy-ruhiy holatlarini quyidagi usullarda tashxislash keng qo'llaniladi. AQSh, Olmoniya, Fransiya, Rossiya, Yaponiya kabi davlatlarda ruhiy tashxis qo'yish uslublari bilan mutaxassislar izchil faoliyat olib boradilar. Bunday izlanishlar natijalari bo'yicha ilmiy, tibbiy, ma'rifiy maskanlarda tatbiq etishga ruxsat oladilar. Tashxisni belgilashda psixolog aniq va alohida bo'lgan ijtimoiy-ruhiy xususiyatlarni aniqlashi darkor. Psixolog nafaqat yuqoridagi xususiyatlarni aniqlashi, balki ularning kelib chiqish sabablarini ham o'rganishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Kuzatuv, suhbatlar, intervyu, anketa so'rovnomasi, ekspert baholash usuli, o'z-o'zini baholash uchun shaxsiy so'rovnomalar, ruhiy testlar, ijtimoiy baholash usullari.

1. Psixodiagnostika davomida deviant xulqli o'smirlarning quyidagi ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini hisobga olish kerak:

o'smirning hayotiy mezonlari;

ma'naviy va huquqiy me'yorlar haqida tushunchaga ega bo'lish;

o'qituvchilar, ularning ota-onalari va sinfdoshlari bilan muloqot;

psixodiagnostika qilishdagi qiyinchiliklar, ular bilan kelisha olmaslik;

o'zining imkoniyatlari, qobiliyatlari, xususiyatlarini baholash;

deviant xulqqa moyilligi;

O'z kelajagiga, o'qish va kelgusi hayotiga bo'lgan munosabatlar.

2. Deviant xulqli yoshlarning hayotiy mezonlarini tahlil qilish.

Hayotiy qadriyatlarni aniqlash o'smirlar bilan suhbat qilish, test metodini qo'llash orqali ham o'rganiladi.

O'smirlar quyidagi qadriyatlarga moyilligi kuchliroq bo'ladi:

o'z do'stlarini tengdoshlari jamoasidan topish, bu bilan o'ziga o'xshash tengdoshlari bilan bir guruhda bo'lish;

boshqalarga o'xshash, ammo o'z qadrini bilish;

«takrorlash», «taqlid qilish» guruh ichida ularga xos bo'lgan me'yorlarni qo'llash;

og'ir holatlarda, tengdoshlar orasidagi kelishmovchiliklarda bir-biriga yordam qo'lini cho'zish;

guruh ichida o'zini kuchli, adolatli inson sifatida namoyon etish;

ota-ona, vasiylardan mustaqil bo'lish istagi;

ko'pgina holatlarda huquqbuzarlik, tajovuzkorlik bilan bog'liq jismoniy kuch, iroda namoyishlari;

kattalar huquqiy me'yorlar talablarini inkor etsa ham agarda huquqbuzarlik bilan bog'liq faoliyatga so'z bergan bo'lsa, uni albatta bajarish;

chet elning bizga yot bo'lgan madaniyat mahsullarini o'zlashtirish, musiqa, kiyim-kechak, bezak vositalari;

qanday yo'l bilan bo'lmasin «moddiy farovonlikka erishish» va boshqalar.

Voyaga yetmaganlar bilan individual va guruhli psixologik ish quyidagi dasturlarga muvofiq amalga oshiriladi:

Psixoaktiv moddalarni iste'mol qilish tajribasiga ega bo'lgan o'smirlar uchun ijtimoiy moslashuv dasturi «Yoting va qarshilik ko'rsating». Dastur o'smirlarda ichki shaxsiy resurslardan foydalangan holda paydo bo'lgan muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish va o'z xohish va ehtiyojlarini ro'yobga chiqarish imkonini beradigan ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan.

«O'smirlarning kasbiy o'zini o'zi belgilashi voyaga yetmaganlarda huquqbuzarlik tendentsiyasining oldini olish vositasi sifatida» dasturi. Kasbga yo'naltirish bo'yicha mutaxassislar «xavf ostidagi» voyaga yetmaganlar o'rtasida o'qish va kasbiy faoliyat profilini tanlashga psixologik tayyorgarlikni, kasbiy muhitning o'zgaruvchan sharoitlariga moslashish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi.

«Mening professional tanlovim» dasturi mavjud bo'lib, ushbu dastur talabalarning kasbiy o'zini o'zi belgilash jarayonini ularning faoliyatini maxsus tashkil etish orqali yangilash imkonini beradi, shu jumladan o'zlari haqida, kasbiy ish dunyosi haqida bilimga ega bo'lish va talabalarning zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda kasbiy moslashish qobiliyatini rivojlantirish va sharoitlar yaratish lozim.

«Kattalar hayoti kodeksi» dasturining maqsadi: o'smirlarning o'zini o'zi bilish istagini shakllantirish, muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirish, tinglash, o'z nuqtai nazarini ifoda etish, murosaga kelish va tushunish qobiliyatini shakllantirish orqali shaxsiy o'sishi uchun sharoit yaratish. Shuningdek, his-tuyg'ular va hissiyotlar haqidagi bilimlarni kengaytirish orqali quyidagi jarayonlarni o'zlarida shakllantirish.

Markazimiz mutaxassislari tomonidan maktabgacha yoshdagi bolalardan to o'rta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun qo'shimcha umumiy ta'lim va umumiy rivojlanish dasturlari va kasbiy yo'nalishlar amalga oshiriladi.

Ular axborot, tarbiyaviy va profilaktik maqsadlarga ega. Maqsad - o'z-o'zini bilishda qiymat va semantik ko'rsatmalarni shakllantirishga qaratilgan shaxsiy va kommunikativ kompetentsiyani oshirish, bu esa o'z navbatida talabalarni kasbiy o'zini o'zi belgilashga tayyorlashga yordam beradi. Ushbu dasturlarda turli ro'yxatga olish turlari bo'yicha bolalar ham qatnashadilar.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, deviant xulq-atvoriga ega o'smirlar bilan kasbga yo'naltirish ishining mazmuni o'smirlarni jamiyatdagi faol hayotga, ijtimoiy foydali mehnatga jalb qilish bilan chambarchas bog'liq. Psixologlarning faoliyati ijtimoiy xulq-atvorning ijobiy tajribasini, muloqot qobiliyatlarini va atrofdagi odamlar bilan o'zaro munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak; shaxsiy inqiroz holatlarini yengib o'tishga yordam beradigan psixologik va pedagogik yordam ko'rsatish, ta'lim olish va normal rivojlanish imkoniyatini ta'minlash. O'smir bilan muloqot ishonch va o'zaro hurmat asosida qurilishi kerak, sabr-toqat va chidamlilik muhimdir. O'ziga bo'lgan ishonchni oshirish uchun muvaffaqiyat holatlarini yaratish, o'smirlarni u uchun mazmunli bo'lgan ijtimoiy foydali faoliyatga jalb qilish, shu bilan o'zini o'zi tasdiqlash va o'zini o'zi anglash uchun imkoniyatlar yaratish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi «2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» gi PF–60-sonli Farmoni.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab quvvatlash to'g'risida”gi Farmoni. –T.: 2017. -B 1.

Galaguzova M.A. Sotsialnaya pedagogika: Kurs leksiy, m.; Vlados, 2000. Psixologicheskie mexanizmi regulyatsii sotsialnogo po-vedeniya. M.: Nauka, 1979.

Tolstix N.N. Podrostkoviy vozrast // Rabochaya kniga shkolnogo psixologa. Pod. red. I.V. Dubrovinoy. – M.: Prosve-sheniye, 1991. S.124 – 145.

Sharipova D., Xudoyarova G. Narkomaniya - ugroza seme, strane, miru. –Tashkent, 2008. -64 s.

G'oziev G'.E. O'smirlar to'g'risida umumiy tushuncha Psixologiya. -T : O'qituvchi. - 1994. - .133-137 - betlar.

Sharipova D., Xudoyarova G. Narkomaniya - ugroza seme, strane, miru. –Tashkent, 2008. -64 s.

Oila psixologiyasi : Akademik litsey va kasb-xunar kol-lejlari uchun. –T: Shark, 2001. -272 s.